

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

MƏNUÇƏR ƏLİŞAN OĞLU MOLAIYE

**KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALATININ
İXTİSASLAŞDIRILMASI VƏ SƏMƏRƏLİLİYİ PROBLEMLƏRİ
(Ərdəbil bölgəsinin misalında)**

5310.01 – «Dünya iqtisadiyyatı»

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2018

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: akademik **Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə**

Rəsmi opponetlər: iqtisad elmləri doktoru
Emir-İlyasova Esma İlyas qızı

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Hürü Şamilova Siyasət qızı

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universitetinin „Dünya iqtisadiyyatı“ kafedrası

Müdafə 14 dekabr 2018-ci il saat 16⁰⁰-da AMEA İqtisadiyyat İnstitutunda fəaliyyət göstərən D.01.181 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı ş., H. Cavid prospekti 115, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu

Dissertasiya işi ilə AMEA Mərkəzi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «13» noyabr 2018-cı il tarixində göndərilmişdir.

**D.1.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, i.ü.f.d., dosent**

S.T.Şixəliyeva

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. İran iqtisadiyyatındatarixən kənd təsərrüfatı mühüm yer tutduğundan ölkədə sosial-iqtisadi və mədəni strukturlar əkinçilik və heyvandarlıq sahəsinə əsaslanmışdır. Son on illiklərdə əhalinin sürətlə artımı, ərzaq çatışmazlığı və qlobal ərzaq problemləri aqrar sahəyə diqqəti daha da artırmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, İranda quru və yarım quru iqlimin üstünlük təşkil etməsi, bəzi iqtisadi və sosial problemlərin həll edilməməsi, ölkənin uzun müddətli müharibəyə cəlb olunması, uzun müddət iqtisadi embarqo və sanksiyalarla üzləməsi bütün sahələrdə olduğu kimi aqrar sahəyə də investisiya qoyuluşlarında məhdudiyyətlər yaratmışdı. İranda geniş və münbit torpaq ehtiyatlarının, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin olması, elm və texnologiyanın sürətli inkişafı gələcəkdə aqrar sahənin daha sürətlə inkişafına və planlaşdırılmasına imkanlar yaradacaqdır.

Nisbi və rəqabət üstünlüyü istehsalın planlaşdırılması və ixracı üçün mühüm amillərdir. Bu amillər bir bir ölkənin, yaxud regionun bir və ya bir neçə məhsul istehsalında daha az xərc etməklə bazarda digərlərindən daha üstün mövqeni əldə etməsi deməkdir. Nisbi və rəqabət üstünlüyü nəzəriyyələri göstərir ki, hər bir ölkə və ya region təbii imkanları və istehsal amillərinin səviyyəsinə görə hər hansı bir məhsulun istehsalında müəyyən üstünlük əldə edə bilirlər. Lakin nisbi və rəqabət üstünlüyə malik olmaq üçün mövcud ehtiyatların və istehsal potensialının elmi cəhətdən düzgün qiymətləndirilməsinə və səmərəli idarədilməsinə ciddi ehtiyac var. İqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi kənd təsərrüfatı sahəsində də nisbi və rəqabət üstünlüyü mövcud ehtiyatların və istehsal potensialının nəzərə alınması ilə istehsalın səmərəli qurulmasını və idarədilməsini tələb edir. Beləliklə, kənd təsərrüfatının ixtisaslaşdırılması və onun səmərəliliyinin artırılması yollarının tədqiq edilməsi mühüm elmi və praktiki əhəmiyyəti olan məsələdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi Aqrar sahədə istehsalın ixtisaslaşdırılması, istehsal amillərinin yeri, onlardan səmərəli istifadə edilməsi, bu sahənin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi məsələləri həmişə iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. İran alimlərindən Ənəviyə Təkyə Z., Bageri A., Pur Müqim Seyyid Cavad, Cəfəri Ə., Çizri A., Qasimi Ə., Sultani O., Nejad M.Q. və b., Azərbaycan alimlərindən Z.Ə Səmədzadə, Ələsgərov A.K., Mirzəyev S.A., Nadirov A.A. və digərləri problemin ayrı-ayrı cəhətlərini və xüsusiyyətlərini öz elmi əsərlərində geniş və ətraflı şərh etmişlər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi İran İslam Respublikasının Ərdəbil vilayətində kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflərin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmiş və yerinə yetirilmişdir:

- İran İslam Respublikasının kənd təsərrüfatı sektorunun və Ərdəbil vilayətinin bu sektorda yerinin dəyərləndirilməsi;

- Ərdəbil vilayətinin təbii-iqtisadi şəraitinin kənd təsərrüfatı üçün əlverişliliyinin dəyərləndirilməsi;

- Ərdəbil vilayətində Kənd təsərrüfatında əsas fondlardan istifadənin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

-Ərdəbil vilayətində əkinçilik məhsullarının istehsalında aparıcı sahələrin müəyyənləşdirilməsi;

-Kənd təsərrüfatında istehsal amillərindən istifadə səviyyəsinin təhlili;

-torpaq, su, və s. kimi məhdud istehsal amillərindən istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi; ;

- Müqayisəli üstünlüyə malik olmaq üçün Ərdəbil vilayətində əsas əkinçilik məhsullarının çeşidinin seçiminə dair əsaslandırılmış təkliflərin hazırlanması;

-Kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli ixtisaslaşdırılmasına dair tövsiyələrin hazırlanması .

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqatın obyektini Ərdəbil bölgəsində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən müxtəlif təsərrüfatlardır.

Tədqiqatın predmetini istehsal amillərinin məhdudluğunu nəzərə alınmaqla Ərdəbil vilayətində nisbi və rəqabət üstünlüyünə malik kənd təsərrüfatı istehsalının təkmilləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri - metodoloji əsaslarını İranın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin kənd təsərrüfatının ixtisaslaşdırılmasına dair əsərləri, aqrar sahəyə aid İran dövlətinin qəbul etdiyi qanunlar, müvafiq hüquqi sənədlər təşkil edir.

Dissertasiya işində iqtisadi–statistik təhlil, qruplaşdırma, LİNDO kompüter programından və digər üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını İranın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və

Ərdəbil vilayətinin rayonlarının statistik məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- bölgələr üzrə toplanmış statistik məlumatlardan və əldə edilmiş nəticələrdən istifadə edərək, Ərdəbil bölgəsinin ümumi əkin modeli hazırlanmışdır;

- aparılan hesablamalar nəticəsində ən səmərəli kənd təsərrüfatı məhsullarının quruluşu müəyyənləşdirilmişdir;

- kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşdırılmasına təsir edən amillər kompleks şəkildə tədqiq edilmiş və onun istehsalın səmərəliliyinə təsiri müəyyənləşdirilmişdir;

- modelə daxil olmayan məhsulları modelə daxil etdikdə, onların rentabelliyyətinin nə səviyyədə dəyişiləcəyi hesablanmışdır;

- səmərəli əkin meyarlarının düzgün seçilməsinin bölgə üzrə məhsul istehsalının artırılmasına təsiri müəyyənləşdirilmişdir;

- gələcəkdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının və məhsul istehsalının artırılmasına və onların səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Kənd təsərrüfatının istehsalının səmərəli ixtisaslaşdırılmasına dair irəli sürülən təklif və tövsiyələrdən, nəinki Ərdəbil bölgəsində, eyni zamanda İranın digər bölgələrində də istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi və istifadə edilməsi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri AMEA-da keçirilən elmi-praktiki konfransın materiallarında (Bakı, 2009) və tədqiqat işində irəli sürülən təklif və tövsiyələr Ərdəbil Kənd Təsərrüfatı İdarəsinə təqdim olunmuş və istifadə üçün qəbul edilmişdir (Arayış №90/41-81, 26.05.2011).

İşin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olub, 143 səhifəni əhatə edir. Dissertasiyada 57 cədvəl, 17 diaqram verilmişdir.

Dissertasiya işinin mündəricatı

Giriş	
I fəsil.	Kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsasları
1.1.	Nisbi üstünlüyün nəzəri əsasları
1.2.	Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında nisbi üstünlüyün əhəmiyyəti və nisbi üstünlüyün müəyyənləşdirilməsi metodikası
1.3.	İran və dünyada kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının vəziyyəti və kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığına təsir edən amillər
II fəsil.	Ərdəbil bölgəsində kənd təsərrüfatı istehsalının mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi
2.1.	Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında Ərdəbil əyalətinin yeri
2.2.	Ərdəbil bölgəsinin təbii-iqtisadi şəraitinin xüsusiyyətləri
2.3.	Əkinə yararlı sahələrin müasir vəziyyətinin təhlili
2.4.	Kənd təsərrüfatında əsas fondlardan istifadənin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi
III Fəsil.	Ərdəbil bölgəsinin kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin yüksəldilməsi
3.1.	Kənd təsərrüfatı məhsullarının nisbi üstünlüyünün şaquli xətti planlaşdırma modelinin işlənməsi
3.2.	Kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəlilik modelinin işlənməsi
Nəticə	
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı	

MÜDAFİƏYƏ TƏQDİM EDİLƏN ƏSAS ELMİ MÜDDƏALAR

- *1. Ərdəbil bölgəsində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün xətti proqramlaşdırma metodundan istifadə etmək olar. Bu halda məqsəd funksiyası kimi xərclərin minimum olması şərti seçilir. Xətti proqramlaşdırmada dəyişənlərin məhdudiyətləri kimi isə üç məhdudiyətdən, yəni a) istehsal məhdudiyəti; b) istehsal mənbələrindən törənən məhdudiyətlər; və c) qanuni məhdudiyətlərdən istifadə edilməlidir.*

Dünya bazarını öyrənməklə və nisbi üstünlük nəzəriyyəsi ilə faydalanmaqla, həmçinin ixracın genişləndirilməsi siyasəti ilə hər bir ölkə dünya iqtisadiyyatındakı iştirakını yaxşılaşdırma bilər. İranda da ölkə iqtisadiyyatının dünyada baş verən iqtisadi dəyişikliklərdə yerini tutmaq üçün və əmələ gəlmiş inkişaf fərqlərini azaltmaq üçün ölkənin iqtisadi imkan və potensialını lazım olan səmərəlilik səviyyəsinə çatdırılmalıdır. Neft, qaz və s. kimi xammalların ixracı lazım olan dəyəri nəinki davamlı olaraq yaratmayacaq, həmçinin milli məhsulların nisbi üstünlüyünü əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salacaqdır. Beləliklə, ölkənin iqtisadiyyatı gələcəkdə özünün artmaqda olan xərclərini örtə bilməyəcəkdir. Digər tərəfdən, investisiyalar və innovativ istehsal prosesləri üçün şərait yaranmayacaqdır. Bu səbəbdən, İran iqtisadiyyatının gələcəkdə beynəlxalq səviyyədə ona layiq yeri tutmaq üçün dünyada yaranmış şəraitdən maksimum səviyyədə istifadə edilməlidir.

A.Smit və D.Rikardonun nəzəriyyələrində xərclərin fərqi əsas səbəbi istehsal amillərinin səmərəli olmasından doğur. Başqa sözlə, istehsal amillərindən səmərəli istifadə və ixtisaslaşma istehsal xərclərinin aşağı düşməsinə və məhsulun ucuz başa gəlməsinə səbəb olur. Heckscher və Ohlin müxtəlif regionlardakı nisbi üstünlüyü izah edərkən istehsal xərclərini onların amili kimi qeyd etmişlər.

Məqsəd funksiyasının strukturu və hədəf funksiyasındakı fəaliyyət əmsallarının miqdarı tədqiqatın məqsədilə bağlıdır. Məqsəd əgər dəyərin, maksimallaşdırmasından ibarətdirsə, bu halda mənfəət maksimal olmalıdır. Lakin əgər, məqsəd xərclərin və ya ona oxşar şeylərin minimallaşdırılmasından ibarətdirsə, bu halda məqsəd funksiyası minimal olmalıdır. Məqsəd funksiyasının parametrlərinin hər birinin əmsalı toplanmış məlumatlardan istifadə etməklə araşdırmanın və tədqiqatın fərziyyələri əsasında əldə edilir və məqsəd funksiyasında yerləşdirilir.

Kənd təsərrüfatının xətti proqramlaşdırmada yerləşən ən mühüm məhdudiyyətləri üç qrupa bölünür və onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- istehsal məhdudiyyəti;
- istehsal mənbələrindən törənən məhdudiyyətlər;
- qanuni məhdudiyyət.

Xətti proqramlaşdırma modelindən istifadə edilməsi əkinçilik məhsullarının istehsalında nisbi üstünlüyü təyin etmək üçün belə bir imkan yaradır ki, istehsal imkanları əyri xətti müxtəlif məhdud edici istehsal bazarını əhatə edərək, istehsal bazalarının nisbi çoxluğunun miqdarının, istehsalın texniki əmsallarının, fondların və məhsulların qiymətini, həmçinin ikili yaxud “oxşar” parametrlərin eyni zamanda nəzərdən keçirmələrinə səbəb olurlar. Belə ki, istehsalın tərkibi ilə bağlı hər bir iqtisadi qərar məqsəd funksiyasında istehsal imkanlarının əyri xətti üzərində (mənfəətin maksimallaşdırılması) əks olunacaqdır. Hər şeydən vacib odur ki, məhsulların qiymətinin nisbətini, onun texniki əmsallarını və məhdudlaşdırıcı istehsal bazarını nəzərə almaqla istehsalda müxtəlif məhsulların nisbi üstünlüyünü təyin etmək olar.

Əkin meyarında nisbi üstünlüyü təyin etmək üçün xətti proqramlaşdırma modelinin xüsusi imtiyazlarından biri budur ki, onda rəqib məhsulun n -istehsalı və istehsalın texniki əmsalları ilə bağlı bütün iqtisadi informasiyaları əhatə edən məhsulların imkan xərcləri əhatə olunmuşdur. Eyni zamanda məhdud edici istehsal bazası m -ə aiddir və $n=m$ olmasına ehtiyac yoxdur. Əksinə, $n>m$ növündən olan qeyri-bərabərliklər qrupu da Simpleks metodunda həll edilə bilər. Beləliklə, Hekçer və Unlinin nəzəriyyələrinin əksi olaraq, istehsal edilmiş məhsulların parametrlərinin miqdarı məhdudiyyətlərin (məhdud edici istehsal bazaları) sayından çox olduğu bir istehsal sistemində mənfəətin maksimallaşdırılması istiqamətində məhdud edici istehsal bazasının ən yaxşı ayrılımlarını təyin etmək olar.

Ümumiyyətlə, xətti proqramlaşdırma modelində nisbi üstünlüyün təyin edicisi olan meyarlar eyni zamanda məhdudlaşdırıcı istehsal bazalarının texniki əmsallarını və çoxluq səviyyəsini göstərir.

2. Dünyanın bir çox ölkələrində və İranda kənd təsərrüfatı məhsullarının nisbi üstünlüyünün öyrənilməsi və hesablanması üçün müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilir. Bu sahədə mövcud olan ən mühüm indekslər (göstəricilər) EPC və DRC indeksləridir.

Qeyd olunduğu kimi, başqa kənd təsərrüfatı məhsulları ilə yanaşı İranda buğda istehsalının nisbi üstünlüyü də nəzərdən keçirilmişdir. Bütün araşdırmaların nəticəsində məlum olmuşdur ki, İran buğda istehsalı

sahəsində nisbi üstünlüyə malikdir. Bu sahədə ölkənin kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı və planlaşdırılması elmi-tədqiqat müəssisələri daha yeni və əsaslı araşdırmalar aparmışlar.

Ərdəbil bölgəsində əkinçilik məhsulları istehsalının nisbi üstünlüyünün və onlarda əmələ gələn dəyişikliklərin təyin edilməsi ilə bağlı hərtərəfli araşdırmaların aparılmadığını nəzərə alaraq məhdudlaşdırıcı istehsal bazalarının dəyişiklikləri nəzərə alınmaqla geniş tədqiqatlar aparmaq lazımdır.

Digər tərəfdən bu araşdırmada nəzərdən keçirilən nisbi üstünlük Ərdəbil bölgəsində bitkiçilik məhsulları istehsalının səmərəli formasından istifadə etməklə təyin ediləcəkdir. Müxtəlif əkinçilik məhsulları istehsalının səmərəli əkin forması bölgənin hər bir rayonunda xətti proqramlaşdırma üsulu əsasında hazırlanacaqdır.

Ərdəbil bölgəsinin ərazisi 18011 kvadrat kilometr sahəni əhatə edir. Bu da ölkənin ərazisinin 1,1%-ni təşkil edir. Ərdəbil bölgəsi İranın Şimal-qərbində yerləşir. Dəniz səviyyəsindən orta hesabla 1400 m. hündürdür. Bölgənin ən aşağı nöqtəsi dəniz səviyyəsindən 100 m hündürlükdədir. Ərazidə zirvəsi 4811 m hündürlükdə olan Savalan dağı yerləşir. Bölgə ərazisinin 55%-i dağlıq, 41%-i əkinə yararlı, 1%-i meşə və 3,0%-i isə yaşayış yerləridir.

Bu bölgənin dörd rayonu Azərbaycan Respublikası ilə həmsərhəddir. Bu ərazidə Araz və Balharud çayları axır. Sərhəd boyunca Ərdəbil bölgəsinin Aslandüz və Biləsuvar yaşayış məntəqələrinin Azərbaycan Respublikası ilə birbaşa əlaqələri mövcuddur. Şərqi Azərbaycan bölgəsinin Parsabad, Meşkinsəhr, Ərdəbil və Xalxal rayonları ilə müştərək sərhədləri vardır. Ərdəbil bölgəsi cənubda Zəncan bölgəsi ilə həmsərhəddir. Bu bölgə şərqdə Gilan bölgəsi ilə Ərdəbil, Xal-xal rayonları və Talış dağları ilə həmsərhəddir. Ərdəbil bölgəsinin ölkənin paytaxtı ilə əlaqələri Ərdəbil-Astara və Rəşt-Qəzvin yolları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Ərdəbil bölgəsi 1993-cü ildə hökumətin təklifi və İslam məclisi şurasının (parlamentin) qərarı ilə Şərqi Azərbaycan bölgəsinin inzibati-siyasi idarəçiliyindən ayrılaraq müstəqil bölgəyə çevrilmişdir. Ölkənin axırıncı inzibati-siyasi bölgüsünə görə 2010-cu ildə Ərdəbil bölgəsinin 25 rayonu, 21 şəhəri və 66 kəndistanı (kəndlər birliyi) olmuşdur.

Ərdəbil bölgəsinin 3 məhsuldar çölü vardır. Bunların birincisi Muğan çölü 90000 hektar sahə ilə bölgənin şimalında, Ərdəbil çölü 90000 hektar sahə ilə bölgənin mərkəzində və Meşkinsəhr çölü 53700 hektar sahə ilə bölgənin qərbində yerləşir. “Muğan” və “Pars” adlı aqro-sənaye və heyvandarlıq şirkətləri Muğan çölündə fəaliyyət göstərir. Bu şirkətlər

bölgənin ən mühüm imkanlarından hesab edirlər. Şirkətlərə iri investisiya qoyulur, burada müasir texnologiya, maşın və mexanizmlərdən geniş istifadə edilir. Aparılmış araşdırmalar göstərmişdir ki, şirkətlər kənd təsərrüfatında innovasiyanın yayılmasında mühüm rol oynayırlar və qonşu ərazilərdə əkinçilik mədəniyyətinin yüksələ bilməsinə təsir göstərirlər.

Ərdəbil bölgəsi təbiət və tarixi abidələrlə zəngindir. Heyran və Savalan dağları, isti mədən suları, göllər və təbii şlalələr, əlverişli iqlim, onlarla tarixi binalar Ərdəbilin turist cazibələri sayılırlar.

Savalan dağının ətrafı və onun ətəkləri çox məhsuldardır. Bu dağlıq ərazinin dərələri geniş və zəngin çöküntü torpaqlarına malikdirlər. Muğan çölünün bir hissəsi, bütün Savalan ətrafı ərazilər çayların çöküntü yerləridir və Savalan dağının yüksəkliklərindən qaynaqlanır. Çoxlu sayda çayların suları həmişə konussəkilli vulkanın krateri daim qarla örtülüdür. Onlar dərələrdə daimi rütubətli, yaşıllığı və tərəvəti əmələ gətirirlər. “Yalan”, “İri” və “Sain” yamaqları kənd təsərrüfatı üçün münbit dağlıq ərazilərdir. Savalan ərazisinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri onlarla isti suyu olan bulaqların mövcud olmasıdır. Bu bulaqlar dağlıq ərazinin ətrafında “Sərin” dən başlamış “Qotursuya” qədər yayılmışlar. Daha çox “Sərin” məntəqəsində cəmlənmiş bu sular yerin dərin qatlarından qaynaqlanırlar və yerin müxtəlif qatlarından keçərək karbonat və sulfat duzlarını özlərində həll edərək, yerin üst qatlarına gətirirlər.

Cədvəl 1.

Ərdəbil bölgəsinin suvarılan və dəmyə torpaq sahələri, 2010-cu il, ha

Rayonlar	Əkin sahələri		Kənd təsərrüfatı bitkiləri üçün ayrılan əkin sahələri		Həriyə qoyulmuş Torpaq		Bağ və tinqilliklər	
	Suvarılan	Dəmyə	Suvarılan	Dəmyə	Suvarılan	Dəmyə	Suvarılan	Dəmyə
Bütün bölgə	221728	509442	174331	341288	22585	168078	24812	76
Ərdəbil	69585	63012	60171	38268	7626	24737	1788	7
Biləsuvar	11339	73638	10289	68706	154	4922	896	10
Parsabad	48365	8834	39285	5720	5675	3114	3405	-
Xalxal	8881	22952	4643	11728	936	11223	3302	1
Kövsər	8605	43193	5412	23609	896	19580	2297	4
Məşkinşəhr	39737	90490	24528	52457	4035	38008	11174	25
Gərmı	7198	113687	5721	81877	639	31791	838	19
Nəmin	15997	32834	13440	19406	1595	13418	962	10
Neyar	12020	60805	10841	39519	1029	21286	150	-

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ərdəbil bölgəsinin əhalisi 1228155 nəfərdən çoxdur. Orta illik əhali artımı 0,5% olmuşdur.

2010-cu ilin siyahıya alınmasına əsasən qeyd edilən əhali 281301 ailədə birləşmişlər. Qadın və kişilərin nisbəti demək olar ki, bərabərdir. Belə ki, bu bölgənin əhalisinin 49,7%-ni qadınlar, 50,3%-ni isə kişilər təşkil edir. Bölgənin əhalisinin 58,3%-i şəhərlərdə, 41,7%-isə kəndlərdə yaşayır. Şəhər yerlərində işsizlik səviyyəsi 13,0%, kənd yerlərində isə 9,0% təşkil etmişdir.

Ərdəbil bölgəsinin ümumi əkin sahəsi 731170 hektardır, o cümlədən suvarılan sahələr ümumi əkin sahəsinin 30,35-ni, dəmyə torpaqlar isə 69,7%-ni təşkil edir.

Suvarılan və dəmyə sahələrdə bitkilərin məhsuldarlığı, məhsul istehsalı və iqtisadi göstəriciləri üzrə model hazırlanmışdır. Qeyd edilən göstəricilər Ərdəbil bölgəsinin ayrı-ayrı rayonlarının modelində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, Ərdəbil rayonu üzrə hazırlanmış modeldə suvarılan və dəmyə sahələrdə əkilən kənd təsərrüfatı bitkilərinin iqtisadi göstəricilərinin təhlillərindən aydın olur ki, hər iki halda, yəni həm suvarılan, həm də dəmyə şəraitində istehsal olunan bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının hər hektarından əldə edilən gəlir, onlara çəkilən xərcləri üstələyir.

Tədqiqat göstərir ki, Ərdəbil rayonunun kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatında kartofçuluq, taxılçılıq və paxlalılar əsas yer tutur.

Ərdəbil rayonundan fərqli olaraq, Biləsuvar rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulları daxilində əsas yeri pomidor istehsalı tutur. Belə ki, pomidor sahəsinin hər hektarından 30 min kq məhsul götürülmüş, hər hektardan gəlir 24,0 mln. rial, hər hektara xərc isə, 19,0 mln rial təşkil etmişdir. Bu göstəricilər müvafiq olaraq, şəkərçuğunduru üzrə 45 min kq, 20,7 mln. rial və 16,5 mln. rial, pambıq üzrə 3300 kq, 14,8 mln. rial, 9,6 mln rial olmuşdur. Digər yerləri isə, qarğıdalı, taxıl, mərci, noxud və s. məhsullar tutur.

Parsabad rayonunda hər hektardan əldə edilən gəlirə görə tərəvəz məhsullarından pomidor və xiyar daha gəlirlidir. Gəlirli sahələrə şəkər çuğunduru, pambıq, qarğıdalı, buğda, çəltik və s. məhsulların istehsalını da aid etmək olar.

Ərdəbil bölgəsinin Xalxal, Kövsər, Meşkinşəhər, Germi, Nəmin və Nir rayonlarının göstəricilərinin təhlilindən də aydın olur ki, bölgənin kənd təsərrüfatının əsas istiqamətini tərəvəzçilik (pomidor, xiyar), şəkər çuğunduru, pambıqçılıq, dənli və paxlalılar (buğda, arpa, çəltik, qarğıdalı,

mərçi, noxud, lobya və s.) təşkil edir.

Ərdəbil bölgəsində bitkiçiliklə yanaşı, meyvəçilik də inkişaf etdirilir. Bölgədə hər il bağ sahələrindən 257693 ton müxtəlif növ meyvə toplanır.

Ərdəbil bölgəsində məhsul istehsalının həcminə görə istehsal xərcləri xeyli fərqlənir. Bu fərqləri aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar.

Cədvəl 2

**Ərdəbil bölgəsində bir hektara düşən istehsal xərcləri
(2006-2010-cu illərdə, rial)**

Məhsulun Növü	Cəmi xərclər	Torpağın qiyməti	Əkin xərcləri	Becərmə xərcləri	Məhsul yığımı xərcləri
Suvarılan buğda	5478830	2323080	1494540	831340	829870
Dəmyə buğda	1404860	544720	561460	43430	255250
Suvarılan arpa	3914070	1436230	1311670	618460	547710
Dəmyə arpa	1070200	391270	433940	17930	227060
Çəltik	5675000	3000000	1196500	544500	934000
Dənli qarğıdalı	9115000	5500000	930000	1270000	1415000
Suvarılan noxud	5759590	3500000	939990	536670	782930
Dəmyə noxud	2425020	1133690	620230	151400	519700
Suvarılan lobya	4726920	1916670	1005000	966670	838580
Dəmyə mərçi	2193160	894560	615180	81880	601540
Pambıq	9653170	5627610	882960	1699420	1443180
Şəkər çuğunduru	15075600	5500000	2960600	3215000	3400000
Qolza yağ bitkisi	6626140	4635070	844570	648950	497550
Kartof	17659760	4604550	8098520	2967490	1989200
Pomidor	18634000	7685790	2177630	2087070	6683510
Xiyar	8654500	4000000	1795000	1073500	1786000
Yonca	10100000	5500000	-	2100000	2500000
Soya	6305880	3625410	1090330	982350	607790

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldən görüldüyü kimi, bölgənin kənd təsərrüfatında ən çox istehsal xərcləri əmək tutumlu sahələrdədir. Onlara pomidor, kartof, şəkər çuğunduru, pambıq, dən üçün qarğıdalı, çəltik və s. məhsulları aid etmək olar. Xərclərin quruluşunda məhsul yığımı və torpağın qiyməti ilə əlaqədar xərclər üstünlük təşkil edir. Belə ki, pomidor istehsalında məhsul yığımı ilə

əlaqədar xərclər ümumi xərclərin 35,9%-ni, torpağın qiyməti isə 41,25-i təşkil etmişdir, kartof istehsalında isə, əkin xərcləri 45,6% və torpağın qiyməti 21,6% olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalın fondlarla təminatı əkinçilər tərəfindən yerinə yetirilir. Son illərdə zəhərli maddələrin, gübrə və toxum kimi fondların artması bu məhsulların satışa çıxarılmasına kifayət qədər imkan yaratmışdır. Eyni zamanda fondların əldə edilməsi üçün rəqabət də azalmışdır. Tədqiqat işində Ərdəbil bölgəsinin hər bir rayonunda müxtəlif məhsullar üzrə toxumdan, maşın və avadanlıqlardan, sudan, işçi qüvvəsindən və kimyəvi gübrələrdən istifadə səviyyəsinin modeli verilmişdir.

Cədvəl 3

Ərdəbil bölgəsinin rayonları üzrə mövcud olan gübrələrin, maşın və avadanlıqların, toxumun, işçi qüvvəsinin miqdarı (2006-2010-cu illərdə)

Rayonlar	Ehtiyatların adı				
	Maşın avadanlıq saat/ha	Su metr kub	Toxum kq/hektar	Kimyəvi gübrə kq/ha	İşçi qüvvəsi nəfər/gün
Gərmi	1172302	53112650	18816460	8712050	4686130
Məşkinşəhr	1166302	69409320	19488890	9903585	4566671
Kövsər	846746	41773861	13571910	3893700	1733001
Biləsuvar	1478926	95246544	13017515	15345000	6008538
Ərdəbil	3724964	274643574	369326897	34715500	6088369
Xal-xal	1407721	36491899	12459255	13292500	4601740
Parsabad	1967143	176884656	27707116	37131400	7948493
Nəmin	1730056	129072964	21386113	17606200	6336170
Nir	755840	32034398	16307540	9922950	1594290

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, Ərdəbil bölgəsində bir əkin dövrüyyəsində maşın və avadanlıqlardan istifadə səviyyəsi müxtəlif olmuşdur. Bu vəziyyət bölgənin ayrı-ayrı rayonlarında da müşahidə olunur. Bunu torpağın əkinə hazırlanmasında, əkin və səpin proseslərində, məhsulun yığılmasında və s. işlərdə maşın və avadanlıqlardan istifadə səviyyəsi sübut edir.

Ərdəbil bölgəsində kənd təsərrüfatı işlərini görmək üçün kifayət qədər kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqları vardır. Bu da ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında iş proseslərinin mexanikləşdirilməsinə imkan yaratmışdır. Kənd təsərrüfatının maşın və avadanlıqlarla təminatına

görə Ərdəbil, Meşinçəhər, Gərmi, Nəmin, Parsabad və Biləsuvar rayonları fərqlənirlər.

Ərdəbil bölgəsində 2007-2008-ci illərə nisbətən 2010-cu ildə 1,5 dəfə çox kimyəvi gübrələrdən istifadə olunmuşdur. Kimyəvi gübrələr içərisində ən çox istifadə edilən nitratlardır. Bölgədə super fosfat, ammonium, kalsium və s. mineral gübrələrdən geniş istifadə olunur. Gübrələrdən istifadəyə görə Ərdəbil, Parsabad, Biləsuvar və Çermi rayonları fərqlənir. Ərdəbil bölgəsində ziyanvericilərə, alaq bitkilərinə, göbələk xəstəliklərinə və s. qarşı zəhərli maddələrdən də istifadə olunur. Suvarılan sahələrdə gübrələrdən və zəhərli maddələrdən səmərəli istifadə edilməsi, müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur.

3. Xətti planlaşdırma modelini hesablamaq məqsədi ilə riyazi proqramlaşdırma üsulundan və əldə edilmiş nəticələrin təhlil edilməsi üçün LİNDO kompüter proqramından istifadə edilmişdir. Əldə olunmuş nəticələr əsasında hər bir rayonda istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulunun nisbi üstünlüyü müəyyənləşdirilmişdir.

Modelin hesablanması üçün lazım olan materiallar aşağıdakı bölmələrdə şərh edilmişdir.

- Şaquli xətti planlaşdırmanın məqsədi;
- Məhdudiyət (limit) modeli. Məhdudiyət modelində miqdarlar məhdudiyətinin əmsalları aşağıdakı kimi şərh olunmuşdur:

- kimyəvi gübrə məhdudiyəti (limiti).
- toxum məhdudiyəti (limiti).
- maşın və mexanizmlər (limiti).
- su məhdudiyəti (limiti).
- işçi qüvvəsi (limiti)
- suvarılan torpaq məhdudiyəti (limiti).
- dəmyə torpaqlarının məhdudiyəti (limiti).
- sıfırdan böyük məhdudiyətlər (limitlər).

- Mənbələrin (ehtiyatların) mövcud olması. Nisbi üstünlüyün hesablanması üçün xətti planlaşdırma üsulu ilə ən mühüm fərqləndirmə formalarından biri ehtiyatların (mənbələrin) nəzərdə tutulmasıdır.

Tədqiqat işində təxminən 162 parametr indeksləşdirmələr araşdırılmışdır. Parametrləri müəyyən etdikdən sonra, modelləri və həmçinin nəticələrin həlli yolları şərh edilmişdir.

Əldə edilmiş nəticələrə əsasən hesablanmış modellərin müxtəlif hissələrində icazə verilən dəyişikliklər müəyyən edilmişdir. Bu məqsədlə LİNDO kompüter proqramı tərəfindən təqdim edilən Reduce COST

(qiymətin azaldılması) və Value (qiymət vahid) parametrlərindən istifadə olunmuşdur.

Ayrı-ayrı rayonlarda ehtiyatların mövcudluğu və onların dəyişmə modellərini, səmərəli əkin sahələrini, kənd təsərrüfatı məhsullarının mənfəət və zərərlərini müəyyənləşdirmək üçün LINDO kompüter programında təqdim edilən parametrlərdən istifadə etmək olar, o cümlədən “Allowable increase” parametri (indeksi) müəyyən edilmiş ərazidə məhsulların rentabeliyinin artmasına icazə verilən maksimal məbləği və “Allowable decrease” parametri (indeksi) müəyyən edilmiş ərazidə məhsulların rentabelliyyətinin artmasının icazə verilən maksimal məbləği şərh olunmuşdur. Burada kölgə qiyməti, ya icazəli qiymət, yaxud şübhəli qiymət kimi məşhur olan DUAL PRICES istifadəsiz qalmış artıq mənbələrin (ehtiyatların) bir vahidinin son qiymətini göstərmişdir.

Beləliklə, tədqiqat işində hər bir rayon üçün tərtib edilmiş səmərəli modeli nəzərdən keçirdikdən sonra nisbi üstünlük əsasında əkinin səmərəli modelinin vəziyyəti haqqında təsəvvür yaratmaq məqsədi ilə əldə edilmiş nəticələrdən istifadə edərək, Ərdəbil bölgəsinin ümumi əkin modeli hesablanmışdır. Bu modelin hesablanmasında məqsəd mövcud vəziyyət ilə səmərəli üsul arasında nisbi üstünlüyü müəyyən etməkdən ibarətdir. Modelin hesablanmasından əldə edilmiş nəticələr 4-cü cədvəldə təqdim edilmişdir. Bölgənin bütün əkin sahələrində mövcud məhdudiyətləri nəzərə almaqla, yalnız 7 hektar artıq qalmışdır. Gələcəkdə Ərdəbil bölgənin rayonlarında mərçi, buğda, kartof, pomidor, şəkər çuğunduru, pambıq və qolza yağ bitkisinin inkişaf etdirilməsi məqsəduyğundur.

Araşdırma və təhlillərdə əldə edilmiş nəticələr əsasında demək olar ki, istehsalı məhdudlaşdıran ən mühüm amil su ehtiyatıdır. Ondan sonra gələn işçi qüvvəsi, toxum, maşın və avadanlıq müvafiq olaraq istehsalı məhdudlaşdıran ən mühüm amillərdir. Ehtiyatların mövcud miqdarının dəyişilməsi həddlərinin araşdırılması onu göstərir ki, bölgənin bütün maşın və avadanlıqlarından əkinin bir mərhələsində istifadə edilir və onu indiki miqdarının azalması əkin meyarının dəyişilməsinə səbəb ola bilər. Həmçinin hesablamalar göstərir ki, səmərəli meyarda kimyəvi gübrələrin artırılmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

Hədəf funksiyasına aid əmsalların araşdırılması və nəticələrin dəqiqliyinin təhlili, modelə daxil olmayan məhsulların rentabelliyyətinin səviyyəsində (bu məhsulların modelə daxil olmaları üçün) nə qədər dəyişikliyin baş verə biləcəyini göstərir. Həmçinin səmərəli əkin kimi seçilmiş bitkilərin modeldən xaric olmaları üçün hansı miqdara qədər azalmalarını müəyyən edir. Bütün bölgə üçün təklif edilə bilən səmərəli

əkin meyarının seçilməsi toxumun, kimyəvi gübrələrin, suyun və işçi qüvvəsinin, digər istehsal ehtiyatlarının (mənbələrinin) artımının əmələ gəlməsinə səbəb olacaqdır. Bütün Ərdəbil bölgəsində mövcud istehsal şəraitində əldə edilmiş rentabelliği nəzərə alaraq və yerinə yetirilmiş hesablamalara əsasən mövcud şəraitdə istehsaldan əldə edilən mənfəət 1073674 milyon riala (təqribən 30 milyon dollar) bərabərdir. Halbuki səmərəli meyar nəzərə alınmaqla istehsaldan əldə edilən mənfəət 1933579 milyon rial (55 milyon dollar) təşkil ediləcəkdir, rentabellik səviyyəsi isə 80%-ə yaxın olacaqdır.

Qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla demək olar ki, rayonların əkin modeli düzgün seçilmişdir. Həmçinin modelin nəticələrinin dəqiqliyinin təhlili göstərir ki, mövcud ehtiyatların miqdarı və məqsəd funksiyalarının əmsalları dəyişdikcə nisbi üstünlüklərin təyin edilməsi dəyişilir. Qeyd olunan məsələ mövcud ehtiyatların miqdarını nisbi üstünlüklərin təyin edilməsinin əməli hesab edən Hekçer Uhlın nəzəriyyəsinə uyğundur.

Yerinə yetirilmiş araşdırma və təhlillər nəzərə alınmaqla, apardığımız tədqiqat işindən əldə edilmiş nəticələrə əsaslanaraq rentabelliğin maksimuma çatdırılması və həmçinin bölgədə mövcud ehtiyatlardan maksimum istifadə edilməsi üçün təklif edilir ki, Ərdəbil bölgəsinin hər bir rayonunda kənd təsərrüfatı bitkilərinin səmərəli əkin sahəsi aşağıdakı modelə uyğunlaşdırılsın.

Cədvəl 4

Bütün bölgə üzrə müxtəlif bitkilərin səmərəli əkin modeli, ha

Məhsulun adı	Mövcud əkin sahələri	Səmərəli əkin sahələri
Suvarılan buğda	81114	29994
Dəmyə buğda	263332	8595
Suvarılan arpa	24010	-
Dəmyə arpa	67230	-
Çəltik	1483	-
Qarğıdalı	8924	-
Suvarılan noxud	301	-
Dəmyə noxud	9110	-
Suvarılan lobya	3164	-
Mərçi	47177	378253
Pambıq	5100	23880
Qənd çuğunduru	3830	35693

Qolza yağ bitkisi	6144	15447
Kartof	25956	69804
Pomidor	1672	55536
Xiyar	282	-
Yonca	60180	-
Soya	8200	-

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İran İslam Respublikasının Beynəlxalq Ticarət Təşkilatına nəzarətçi statusunda qəbul edildiyi və hal-hazırda onun bu təşkilata üzvlüyün həll edildiyi mərhələdə istehsal üstünlükləri müəyyən edilməlidir. Ticarət üstünlükləri barəsində söhbət açmazdan əvvəl istehsaldakı nisbi üstünlüklərin araşdırılması lazım və zəruridir. Ərdəbil bölgəsində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının mövcud vəziyyəti nəzərə alınmaqla, gələcəkdə istehsalın nisbi üstünlüklərini təmin etmək üçün təklif olunan səmərəli əkin modeli əsasında daha çox mənfəət əldə etməyə imkan verə bilər. Hədəf funksiyası əmsallarının və mövcud ehtiyatların miqdarının araşdırılması göstərir ki, nisbi üstünlüyə malik məhsulları istehsal etməklə ehtiyatların bir hissəsi azad olur və onların başqa hissələrdə istifadə edilməsi imkanları yaranır.

Rayonlar və bütövlükdə bölgə üçün hazırlanmış 10 hissədən ibarət modellərin hesablanması üçün məlumatlar LİNDÖ kompüter programına daxil edilmiş və dəqiq nəticələr əldə edilmişdir. Bu nəticələr tədqiqat işində geniş şərh olunmuşdur.

Dissertasiya işinin sonunda mühüm elmi və təcrübi əhəmiyyət kəsb edən nəticə və təkliflər verilmişdir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları aşağıda dərc olunmuş elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Nisbi üstünlüklər və onların İran iqtisadiyyatında rolu // AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər. - Bakı, 2009, № 4. - s.66-68.

2. Ərdəbil ostanına bir baxış // AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər. - Bakı, 2010. - № 2. - s.100-104.

3. Ərdəbil ostanı və İranın pambıq istehsalında onun yeri // AMEA-nın Xəbərləri, "İqtisadiyyat" seriyası. - Bakı, 2010, № 3. s.148-152.

4. Относительные преимущества и их роль в экономике Иранской Исламской Республики // Культура народов Причерноморья. - Украина, № 189, 2010. - s.198-199.

5. Ərdəbil əyalətində kənd təsərrüfatı məhsullarının nisbi istehsal üstünlüyü // Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri: Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 1-2 iyun, 2011. - Bakı, 2011. – s.105.

6. Ərdəbil əyalətində kənd təsərrüfatı məhsullarının nisbi istehsal üstünlüyü // AMEA-nın Xəbərləri, "İqtisadiyyat" seriyası. - Bakı, 2011, № 3. - s.199-203.

7. Relative Advantage of Producing Agricultural Crops in Ardabil Province(Iran) // World Applied Sciences Journal, 2011, № 15 (6), pp.860-866.

**ОТНОСИТЕЛЬНОЕ ПРЕИМУЩЕСТВО ПРОИЗВОДСТВО
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ В
АРДЕБИЛЬСКОЙ ПРОВИНЦИИ**

РЕЗЮМЕ

Существующая проблема нехватки продовольствия и проблема глобального питания достаточно увеличила важность сельскохозяйственной сферы. Учитывая основную цель экономической науки и нынешние экономические проблемы, повысилось внимание на производство сельскохозяйственных продуктов и на сельскохозяйственной продукции и на сохранение ограниченных ресурсов, чем когда-либо прежде. Были проведены исследования, связанные с областью продажи различных продуктов, исследованием относительного преимущества положения производства, на котором основывается принцип счёта внутренних ресурсов различных регионах и районах мира, в том числе и Ирана. В данной работе исследования также был использован указанный метод и исследованы, с использованием программы ЛИНДО, продукты с относительным преимуществом, учитывая такие производственные ограничения, как удобрение, семя, технические ресурсы, рабочая сила в девяти городах Ардебильской провинции. Согласно результатам исследования, посев чечевицы, пшеница, картофеля, помидоров, сахарной свеклы и хлопка и др. продуктов в Ардебильской провинции имеет относительное преимущество.

Однако, ячмень, рис, кукуруза, горох и фасоль лишены такого преимущества. Если подчиняться принципу продуктивного выращивания, то утилиты полезности сельскохозяйственных продуктов данной губернии повысится до 80%.

**THE RELATIVE ADVANTAGE OF AGRICULTURAL
PRODUCTION IN ARDEDIL PROVINCE**

SUMMARY

Existing problem of food shortages and the problem of global supply significantly increased the importance of the agricultural sector. Considering the main purpose of economic science and the current economic problems, the attention to the production of agricultural products and to preserve scarce resources has increased than ever before. There were conducted studies, relating to the sale of various products, research on the benefits of production, on which the principle of internal resources of various regions and parts in the world, including Iran are based. In this paper of investigation the mentioned method was used and products like lentil, seed, technical resources, workforce in the nine cities of Ardebil were investigated with the use of the program LINDO. According to the study, sowing lentils, wheat, potatoes, tomatoes, sugar beets and cotton and other products in Ardebil province has a comparative advantage.

However, barley, rice, corn, peas and beans are deprived of such benefits. If to obey the principle of productive growth, then the utility of profitability of agricultural products of the province will increase by 80%.

Format 60x84 ¹/₁₆ .
AMEA-nın mətbəəsində çap olunub.
Sayı: 100 nüsxə.

